

Χάρος αειχώρος

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ, ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΤΟΜΟΣ 3
VOLUME 3

ΤΕΥΧΟΣ 1
ISSUE 1

ΜΑΪΟΣ 2004
MAY 2004

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΚΟΚΚΩΣΗΣ ΧΑΡΗΣ

ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ ΗΛΙΑΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

ΓΟΥΣΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΔΕΦΝΕΡ ΑΛΕΞΗΣ

ΨΥΧΑΡΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αραβαντινός Αθανάσιος	- ΕΜΠ
Ανδρικόπουλος Ανδρέας	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασενχόβεν Λουδοβίκος	- ΕΜΠ
Γιαννακούρου Τζίνα	- ΥΠΕΧΩΔΕ
Γιαννιάς Δημήτρης	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δελλαδέτσιμας Παύλος	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δεμαθάς Ζαχαρίας	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ιωαννίδης Γιάννης	- Tufts University, USA
Καλογήρου Νίκος	- ΑΠΘ
Καρύδης Δημήτρης	- ΕΜΠ
Κοσμόπουλος Πάνος	- ΔΠΘ
Κουκλέλη Ελένη	- University of California, USA
Λαμπριανίδης Λόης	- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λουκάκης Παύλος	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Λουρή Ελένη	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μαντουβάλου Μαρία	- ΕΜΠ
Μελαχροινός Κώστας	- University of London, Queen Mary, UK
Μοδινός Μιχάλης	- Εθν. Κέντρο Περιβ. και Αειψ. Ανάπτυξης (ΕΚΠΑΑ)
Μπριασούλη Ελένη	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παπαθεοδώρου Ανδρέας	- University of Surrey, UK
Πρεβελάκης Γεώργιος-Στυλ.	- Universite de Paris I, France
Φωτόπουλος Γιώργος	- Πανεπιστήμιο Πατρών
Χαστάογλου Βίλμα	- ΑΠΘ

Διεύθυνση:

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας

και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ

Πεδίον Άρεως, 38334 ΒΟΛΟΣ

<http://www.prd.uth.gr/aeihoros> e-mail: aeihoros@prd.uth.gr

τηλ.: 24210 - 74456 fax: 24210 - 74380

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Περιεχόμενα

	Εισαγωγή	4
	Πετράκος Γ.	6
	Περιφερειακές ανισότητες και περιφερειακή πολιτική στην Ελλάδα	
	Οικονόμου Δ.	32
	Η περιφερειακή διάσταση του Γ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης: Πρώτες εκτιμήσεις	
	Ψυχάρης Γ.	56
	Περιφερειακή πολιτική και περιφερειακά προγράμματα των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης της Ελλάδας: Αποτίμηση και προοπτικές	
	Ροβολής Α.	80
	Είναι "Οικονομική" η Οικονομική Ανάλυση του Χώρου; Περιφερειακή Επιστήμη, Οικονομική Γεωγραφία και "Γεωγραφικά Οικονομικά"	
	Καραγάνης Α.	102
	Η επίδραση του χώρου στην αποτελεσματικότητα της παραγωγικής διαδικασίας στις μικροπεριφέρειες της ελληνικής οικονομίας	
	ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	
	Μανωλάς Γ., Τραγάκη Α.	130
	Η Οικονομική Πολιτική στο Χώρο της Ευρωζώνης: Θεσμική Βάση, Φορείς Δράσης και Πλαίσιο Πολιτικής	
	Μπαλτάς Ε.	158
	Η ανάλυση των υδατικών διαμερισμάτων της χώρας στην εφαρμογή της οδηγίας πλαίσιο για τα νερά	
	ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙΑ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ	
	Ψυχάρης Γ.	
	ERSA, Πόρτο, 2004	182
	ERSA, Άμστερνταμ, 2005	184
	ERSA, Βόλος, 2006 (αναγγελία)	186
	ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	
	Ανδρικοπούλου Ε.	188
	Γ.Πετράκος, Γ. Ψυχάρης, Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα	
	Οικονόμου Δ.	194
	Γρ. Καυκαλάς (επ.), Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές	
	ΑΠΟΨΕΙΣ	198
	Συνέντευξη με τον Masahisa Fujita	200

Περιφερειακές ανισότητες και περιφερειακή πολιτική στην Ελλάδα

Γιώργος Πετράκος

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Το άρθρο αυτό εξετάζει το ύψος και την εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα με τη χρήση ενός σύνθετου δείκτη ευημερίας και ανάπτυξης (ΣΔΕΑ). Ο σύνθετος αυτός δείκτης λαμβάνει υπόψη του πέραν του κατά κεφαλή ΑΕΠ, δείκτες εισοδήματος, κατανάλωσης, παραγωγικής διάρθρωσης, δημογραφικού προφίλ, ποιότητας του ανθρώπινου δυναμικού, γεωγραφικής θέσης και κοινωνικών υποδομών. Η ανάλυση των στοιχείων αμφισβητεί την επίσημη εκδοχή που βασίζεται στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ και δείχνει ότι οι περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα είναι σημαντικές και διαχρονικά σταθερές. Η διατήρηση υψηλών ανισοτήτων υποδηλώνει έμμεσα μια αδυναμία των ασκούμενων πολιτικών να μειώσουν τις αποστάσεις και να οδηγήσουν σε μια, έστω αργή, σύγκλιση. Η εξέταση των βασικότερων πτυχών της περιφερειακής πολιτικής στην Ελλάδα όπως εφαρμόστηκε τις τελευταίες δύο δεκαετίες δείχνει σημαντικές αδυναμίες τόσο στο σχεδιασμό, όσο και στην ένταση και επικέντρωση των πολιτικών. Με δεδομένο το διαχρονικό χαρακτήρα του προβλήματος, απαιτείται επαναξιολόγηση, διαφορετική ισορροπία πόρων και αρμοδιοτήτων και μεγαλύτερη συνέργια των αναπτυξιακών πολιτικών σε όλα τα επίπεδα.

Λέξεις κλειδιά

Περιφερειακές ανισότητες, περιφερειακή πολιτική, Ελλάδα.

Regional inequalities and regional policy in Greece

This article examines the level and the evolution of regional inequalities in Greece with the use of an alternative method: a composite index of welfare and development (CIWD). This composite index takes into consideration, besides GDP per capita, other income and consumption variables, the productive structure, the demographic balances, the quality of human resources, the geographical coordinates and the social infrastructure of the regions. The analysis shows that regional inequalities in Greece have remained high during the last two decades, casting doubt to official estimates based on GDP per capita. This persistently high level of inequalities is an indirect test of the (in)ability of regional policies to induce regional convergence. The evaluation of the most important aspects of regional policy in Greece has revealed important weaknesses, suggesting that a re-examination of regional planning practices as well as the allocation of resources is necessary.

Keywords

Regional inequalities, regional policy, Greece.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οποιαδήποτε συζήτηση για τα μέσα, την ένταση, τη διάρκεια και τη χωρική διάσταση της περιφερειακής πολιτικής προϋποθέτει ότι έχει ήδη προηγηθεί μια τεκμηριωμένη συζήτηση για το ύψος και τον τύπο των περιφερειακών ανισοτήτων. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι μια χώρα χωρίς σοβαρά προβλήματα περιφερειακών ανισοτήτων δεν έχει ιδιαίτερους λόγους να θεωρεί την περιφερειακή πολιτική ως πρώτη προτεραιότητα. Κατά ανάλογο τρόπο, μια χώρα με ιδιαίτερα οξυμένα προβλήματα περιφερειακών ανισοτήτων θα αναμενόταν να δίνει αυξημένη σημασία στην αντιμετώπιση τους. Οι απλές αυτές σκέψεις ισχύουν ανεξάρτητα από το σύστημα αξιών κάθε κοινωνίας και το επίπεδο ανοχής της απέναντι σε προβλήματα οικονομικής, κοινωνικής και χωρικής συνοχής. Απλώς ισχύουν με διαφορετική ένταση. Αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι τα δύο αυτά μεγέθη συσχετίζονται άμεσα και μονοτονικά. Χώρες με μεγάλες ή αύξουσες περιφερειακές ανισότητες αναμένεται να έχουν ή να αναπτύσσουν πιο συστηματικές περιφερειακές πολιτικές από χώρες με χαμηλές ανισότητες.

Συνεπώς, η συζήτηση για την περιφερειακή πολιτική, η οποία περιλαμβάνει διάφορες μεθόδους αξιολόγησης ως προς την αποτελεσματικότητά της, ξεκινά από το ύψος και την εξέλιξη των ανισοτήτων. Τι ακριβώς γνωρίζουμε για τις περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα; Εδώ θα πρέπει να πούμε ότι υπάρχει μια συγκεχυμένη εικόνα. Ο ενημερωμένος πολίτης μένει αναποφάσιτος ανάμεσα σε διαφορετικές και αντιφατικές εικόνες και πληροφορίες. Από τη μια πλευρά, τα επίσημα στατιστικά στοιχεία της χώρας δείχνουν περιορισμένες διαφορές στο επίπεδο του κατά κεφαλή ΑΕΠ μεταξύ των νομών της χώρας. Με βάση τα στοιχεία της Ευρω-

παϊκής Ένωσης, η χώρα μας εμφανίζει ένα από τους χαμηλότερους δείκτες ανισοτήτων μεταξύ των 15 χωρών μελών. Η πληροφορία αυτή φαίνεται συμβατή με την εικόνα της βελτίωσης της ζωής στην επαρχία και την ύπαιθρο που αποκομίζουμε όσοι συγκρίνουμε αρκετές πλευρές της σημερινής πραγματικότητας με τις μνήμες των παιδικών μας χρόνων. Από την άλλη πλευρά, όμως, υπάρχουν εξίσου ισχυρά στοιχεία και εικόνες που δίνουν διαφορετική εικόνα. Καταρχήν, οι μισοί κάτοικοι της χώρας ζουν σε δύο πόλεις (Αθήνα και Θεσσαλονίκη), γεγονός που παραπέμπει σε μια σοβαρή ανισότητα στην κατανομή του πληθυσμού, η οποία προέκυψε μέσα από έντονα ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης και εγκατάλειψης της επαρχίας στο μεγαλύτερο μέρος της μεταπολεμικής περιόδου. Η πληθυσμιακή συρρίκνωση περιόρισε και τις ευκαιρίες ανάπτυξης. Έτσι, η σημερινή εικόνα βελτίωσης του επιπέδου διαβίωσης στην επαρχία δεν αποκλείει καθόλου την πιθανότητα οι ανισότητες να είναι υψηλές ή να έχουν αυξηθεί, αν οι ανεπτυγμένες περιοχές της χώρας έχουν κάνει πιο γρήγορα βήματα. Επιπλέον, είναι τόσο συχνές και έντονες οι διαμαρτυρίες προς το "Κράτος των Αθηνών" για εγκατάλειψη της περιφέρειας, που και να θες, δεν μπορείς να τις αγνοήσεις. Τελικά, τι συμβαίνει πραγματικά; Είναι μικρές ή μεγάλες οι ανισότητες στην χώρα μας; Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Καταρχήν, η χωρική κατανομή του πληθυσμού της χώρας αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα, το οποίο φαίνεται να έχει δύο σκέλη. Το πρώτο σκέλος αφορά στην διαχρονική συρρίκνωση του πληθυσμού της περιφέρειας και την έλλειψη αστικών κέντρων μεσαίου μεγέθους. Στην περίοδο 1961-2001 τέσσερις περιφέρειες και 21 νομοί της χώρας υπέστησαν μείωση πληθυσμού. Ενώ οι πληθυσμοί του νομού Αττικής και του νομού Θεσσαλονίκης αυξήθηκαν αντίστοιχα κατά 83% και 94%, οι πληθυσμοί μιας σειράς από νομούς όπως οι Σέρρες (-19%), η Μεσσηνία (-16%), η Καρδίτσα (-15%), η Λέσβος (-22%), η Αρκαδία (-24%), η Φλώρινα (-18%), η Ευρυτανία (-19%) και η Λευκάδα (-22%) έχασαν σημαντικό μέρος του πληθυσμού των.

Εν μέρει ως αποτέλεσμα της εσωτερικής μετανάστευσης, στην Ελληνική περιφέρεια δεν υπάρχουν σήμερα μεγάλες πόλεις με αποτέλεσμα να καθίσταται ιδιαίτερα δυσχερής η συγκρότηση αναπτυξιακών πόλων στην περιφέρεια. Αν κανείς εξαιρέσει τις 4-5 πόλεις της περιφέρειας που διαθέτουν πληθυσμό πάνω από 100 χιλιάδες, οι υπόλοιπες είναι στην πλειοψηφία τους εξαιρετικά μικρές για να συγκροτήσουν σοβαρά τοπικά παραγωγικά συστήματα και να ωφεληθούν από πιθανές οικονομίες συγκέντρωσης. Επιπλέον, από τις 83 πόλεις της χώρας με πληθυσμό πάνω από 10 χιλιάδες κατοίκους το 2001, στην Αττική βρίσκονται –εκτός από το Π.Σ. Πρωτευούσης– οι 20 από αυτές. Όταν αστικές συγκεντρώσεις όπως το Μενίδι, που στην ουσία αποτελούν συνέχεια του ΠΣΠ, έχουν πληθυσμό μεγαλύτερο από τα Ιωάννινα, όταν τα Μέγαρα έχουν πληθυσμό μεγαλύτερο από τη Μυτιλήνη και το Κορωπί μεγαλύτε-

ρο από τον Πύργο Ηλείας, η ο Γέρακας μεγαλύτερο από το Μεσολόγγι, είναι νομίζουμε προφανές ότι υπάρχει πρόβλημα συρρίκνωσης του αστικού πληθυσμού της περιφέρειας.

Το δεύτερο σκέλος του προβλήματος αφορά την υπερσυγκέντρωση πληθυσμού σε σχέση με τις διαθέσιμες υποδομές στην Αθήνα, το οποίο δημιουργεί προβλήματα λειτουργικότητας στο παραγωγικό σύστημα της μητρόπολης και σοβαρά προβλήματα υποβάθμισης της ποιότητας ζωής των κατοίκων της. Άρα η ανισορροπία στο επίπεδο του πληθυσμού δημιουργεί προβλήματα αποτελεσματικότητας και στις δύο πλευρές της χωρικής εξίσωσης στην Ελλάδα (κέντρο - περιφέρεια) και συνεπώς δεν αποτελεί ούτε αποτελεσματική ούτε ικανοποιητική κατανομή.

Το δεύτερο θέμα αφορά στις περιφερειακές διαφοροποιήσεις του επιπέδου ευημερίας, του εισοδήματος και του επιπέδου ανάπτυξης των νομών και των περιφερειών της χώρας. Πως κατανέμεται το εισόδημα της χώρας στους νομούς; Ακολουθεί η κατανομή του εισοδήματος την κατανομή του πληθυσμού, ή υπάρχουν περισσότερο και λιγότερο "ευνοημένοι" νομοί από την κατανομή; Πως μετράται η ευημερία και το επίπεδο ανάπτυξης;

Οι περισσότερες εμπειρικές εργασίες φαίνεται να υιοθετούν το συμπέρασμα ότι οι περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα είναι μικρές ή φθίνουσες¹. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από την επεξεργασία στατιστικών στοιχείων του κατά κεφαλή Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) ανά νομό ή περιφέρεια. Ως τρόπος μέτρησης συνήθως επιλέγεται κάποιος δείκτης διασποράς των χωρικών τιμών γύρω από τον εθνικό μέσο όρο, με ποιο συνήθη το σταθμισμένο συντελεστή διακύμανσης². Εναλλακτικά χρησιμοποιούνται υποδείγματα παλινδρόμησης γνωστά ως υποδείγματα σύγκλισης³.

Στην περίπτωση της Ελλάδας η χρήση του κατά κεφαλή ΑΕΠ έχει αμφισβητηθεί έντονα, καθώς θεωρείται ότι παρουσιάζει μια στρεβλή εικόνα αλλά και μια υποεκτίμηση των πραγματικών ανισοτήτων μεταξύ των νομών και των περιφερειών της χώρας (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).

¹ Για μια σύντομη παρουσίαση της βιβλιογραφίας, δες Πετράκος και Ψυχάρης (2004). Την άποψη περί χαμηλού ή φθίνοντος επιπέδου ανισοτήτων υιοθετούσε, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, και το Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών.

² Ο σταθμισμένος συντελεστής διακύμανσης (weighted coefficient of variation) είναι ένας από τους πλέον συνήθεις δείκτες μέτρησης περιφερειακών ανισοτήτων και μετρά τη διασπορά των παρατηρήσεων γύρω από τον μέσο όρο, με τέτοιο τρόπο ώστε κάθε περιφέρεια να είναι σταθμισμένη με το σχετικό της πληθυσμιακό βάρος. Ο δείκτης υπολογίζεται από τον τύπο:

$$CV_w = \frac{\sqrt{\sum_i (x_i - \bar{x})^2 * \left(\frac{P_i}{P}\right)}}{\bar{x}}$$

όπου X_i είναι η τιμή της μεταβλητής στο περιφερειακό επίπεδο, \bar{x} είναι ο μέσος εθνικός όρος, P_i είναι ο πληθυσμός της περιφέρειας και P είναι ο πληθυσμός της χώρας.

³ Τα υποδείγματα αυτά εκτιμούν την κλίση μιας συνάρτησης της οποίας η εξαρτημένη μεταβλητή είναι η μεταβολή του κατά κεφαλή ΑΕΠ σε μια δεδομένη χρονική περίοδο και η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι η τιμή του κατά κεφαλή ΑΕΠ στην αρχή της περιόδου. Μια αρνητική και στατιστικά σημαντική κλίση θεωρείται ότι υποδηλώνει περι-

Το βασικό πρόβλημα των στοιχείων είναι ότι στην περίπτωση της Αττικής οι μετρήσεις του κατά κεφαλή ΑΕΠ δεν αντιπροσωπεύουν την πραγματική κατάσταση. Αν κανείς κοιτάξει το κατά κεφαλή ΑΕΠ της Αττικής θα διαπιστώσει ότι παρά το γεγονός ότι ο νομός είναι κατά τεκμήριο ο πλέον ανεπτυγμένος της χώρας, δεν βρίσκεται ποτέ στην πρώτη θέση της κατάταξης, αλλά (ανάλογα το έτος σύγκρισης) στην πέμπτη ή ακόμη και στην δέκατη θέση. Το "παράδοξο" αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τις τελευταίες δύο δεκαετίες η Αττική, για μια σειρά από λόγους μεταξύ των οποίων και συγκεκριμένες πολιτικές "περιορισμού" του δυναμισμού της μητρόπολης, έχει εξάγει ένα σημαντικό τμήμα του μεταποιητικού της δυναμικού στους γειτονικούς νομούς της Βοιωτίας, και εν μέρει της Ευβοίας, προς βορά (στο τρίγωνο Οινόφυτα - Σχηματάρι - Χαλκίδα) και της Κορινθίας προς νότο (στους Αγίους Θεοδώρους).

Οι επιχειρήσεις σε αυτές τις βιομηχανικές συγκεντρώσεις ανήκουν σε επιχειρηματίες που κατοικούν στην Αθήνα, έχουν συχνά την έδρα τους στην Αθήνα, απασχολούν χιλιάδες εργαζόμενους οι οποίοι μετακινούνται καθημερινά από την Αθήνα (συχνά με λεωφορεία των επιχειρήσεων) και χρησιμοποιούν πρώτες ύλες, ενδιάμεσες εισροές και υπηρεσίες που μικρή ή ελάχιστη σχέση έχουν με την οικονομία του νομού Βοιωτίας ή του νομού Κορινθίας. Οι επιχειρήσεις είναι μεν εγκατεστημένες και παράγουν τα προϊόντα τους σε αυτούς τους νομούς, αλλά τα εισοδήματα τα οποία δημιουργούν είτε ως επιχειρηματικά κέρδη, είτε ως αμοιβές της εργασίας και των άλλων συντελεστών παραγωγής διαφεύγουν σε μεγάλο βαθμό προς την Αττική και συνεπώς έχουν περιορισμένη συμβολή στην τοπική ανάπτυξη. Έτσι, με βάση τα στοιχεία του 2001, ως ο πλέον εύπορος νομός της χώρας εμφανίζεται η Βοιωτία, με κατά κεφαλή ΑΕΠ μεγαλύτερο από αυτό της ΕΕ (!). Δεύτερος νομός στη γενική κατάταξη είναι η Δωδεκάνησος, τρίτη ακολουθεί η Θεσσαλονίκη, μετά η Κοζάνη και η Αττική εμφανίζεται στην πέμπτη θέση πάνω από τις Κυκλάδες.

Είναι προφανές ότι τα στοιχεία του κατά κεφαλή ΑΕΠ δεν αποδίδουν σωστά τη εικόνα της οικονομικής δραστηριότητας στην Αττική αλλά και σε ορισμένους άλλους νομούς. Για παράδειγμα, στον Νομό Κοζάνης, ο οποίος εμφανίζεται ως ο τέταρτος πιο ανεπτυγμένος νομός της χώρας, το ύψος του κατά κεφαλή ΑΕΠ επηρεάζεται από τις εγκαταστάσεις της ΔΕΗ στην Πτολεμαΐδα και δεν αποδίδει την πραγματική κατάσταση. Αυτή η κατάσταση έχει δύο σημαντικές επιπτώσεις. Αφενός διαστρεβλώνει την εικόνα των ανισοτήτων και δεν επιτρέπει μια ακριβή διάγνωση με βάση το κατά κεφαλή ΑΕΠ. Αφετέρου, δημιουργεί σοβαρά προβλήματα κατανομής των Κοινοτικών πόρων. Αν τα στοιχεία του ΑΕΠ υιοθετηθούν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, τότε είναι πολύ πιθανόν να εξαιρεθεί η Περιφέρεια της Στερεάς Ελλάδας (αντί της Αττικής) από τις χρηματοδοτήσεις του Δ' ΚΠΣ, καθώς εμφανίζεται να ξεπερνά το 75% του μέσου όρου της ΕΕ-15⁴. Επιπλέον, σημαντική μείωση πόρων θα υποστεί και η Δυτι-

φερειακή σύγκλιση. Για μια παρουσίαση αυτής της βιβλιογραφίας δες Petrakos και Saratsis (2000), Ioannides και Petrakos (2000), Bradley et al (2005), Petrakos et al (2005) και Φωτόπουλος κ.ά. (2002). Για μια κριτική δες Petrakos et al (2005).

4 Η Στερεά Ελλάδα χαρακτηρίζεται προς το παρόν ως "phase out region".

κή Μακεδονία, η οποία φέρεται να ξεπερνά το 75% του μέσου όρου της ΕΕ-25, λόγω της "χρέωσης" της με τις δραστηριότητες της ΔΕΗ στην Πτολεμαΐδα⁵.

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών, έχει προταθεί ως εναλλακτικός τρόπος μέτρησης (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004) ένας *Σύνθετος Δείκτης Ευημερίας και Ανάπτυξης* (ΣΔΕΑ), ο οποίος κατασκευάζεται με βάση: (α) δείκτες οι οποίοι μετρούν το εισόδημα με άλλους τρόπους πέραν του κατά κεφαλή ΑΕΠ, (β) φυσικούς δείκτες, οι οποίοι μετρούν πτυχές του επιπέδου ευημερίας από την πλευρά της κατανάλωσης, (γ) δείκτες παραγωγικής διάρθρωσης, (δ) δείκτες του δημογραφικού προφίλ και της ποιότητας του ανθρώπινου δυναμικού της κάθε περιοχής, (ε) δείκτες γεωγραφικής θέσης, οι οποίοι μετρούν το βαθμό προσελασιμότητας ή εγγύτητας προς τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας και (στ) δείκτες κοινωνικών υποδομών.

Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τις 20 μεταβλητές οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για την εκτίμηση του ΣΔΕΑ και μετρούν πλευρές του επιπέδου ευημερίας και ανάπτυξης σε επίπεδο νομού. Στις μεταβλητές εκείνες που μετρούν επίπεδο εισοδήματος ή ευημερίας, η Αττική κατέχει την πρώτη θέση, συνήθως με διαφορά από τον επόμενο νομό. Επίσης, ο σταθμισμένος συντελεστής διακύμανσης και ο λόγος μέγιστης-ελάχιστης τιμής παρουσιάζουν για τις περισσότερες μεταβλητές υψηλότερες τιμές από το κατά κεφαλή ΑΕΠ, υποδηλώνοντας και μεγαλύτερο εύρος ανισοτήτων.

Για παράδειγμα, ενώ ο λόγος του κατά κεφαλή ΑΕΠ της Αττικής (πλουσιότερος νομός) προς την Ευρυτανία (ένας από τους φτωχότερους νομούς) είναι 1,70⁶, ο αντίστοιχος λόγος για το δηλωθέν εισόδημα είναι 4,39, ενώ ο λόγος για την κατοχή επιβατηγών αυτοκινήτων είναι 9,6. Αυτό υποδηλώνει πως αν λάβουμε υπόψη τις τιμές των μεταβλητών του Πίνακα 1 στον υπολογισμό των περιφερειακών ανισοτήτων της χώρας μας, αυτές αναμένεται να είναι υψηλότερες. Με βάση αυτές τις τιμές κατασκευάζεται ο Σύνθετος Δείκτης Ευημερίας και Ανάπτυξης (ΣΔΕΑ) για τους νομούς και τις περιφέρειες της χώρας, ο οποίος περιλαμβάνει όλες τις σημαντικές πτυχές της αναπτυξιακής ταυτότητας κάθε περιοχής⁷.

⁵ Η Δυτική Μακεδονία χαρακτηρίζεται προς το παρόν ως "statistical region" και με αυτή την ιδιότητα θα λάβει μόνο ένα μέρος των πόρων που θα ελάμβανε κανονικά από το Δ' ΚΠΣ.

⁶ Ο λόγος 3,761 που παρουσιάζεται στον Πίνακα δεν αφορά τον λόγο Αττικής-Ευρυτανίας, αλλά τον λόγο Βοιωτίας-Ευρυτανίας. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η τιμή του κατά κεφαλή ΑΕΠ της Βοιωτίας είναι πλασματική.

⁷ Για τον υπολογισμό του ΣΔΕΑ οι μεταβλητές μετατρέπονται σε τυποποιημένη μορφή, δηλαδή για κάθε μια οι τιμές των νομών (περιφερειών) κυμαίνονται από το μηδέν έως το εκατό. Έτσι, αν ένας νομός (περιφέρεια) έχει σχετικά υψηλές τιμές σε όλους ή τους περισσότερους επιμέρους δείκτες, θα έχει και σχετικά υψηλή τιμή ΣΔΕΑ. Ο υπολογισμός γίνεται με βάση τον τύπο:

$$\text{ΣΔΕΑ}_i = \sum_j (X_j) / N,$$

όπου X_i είναι η τυποποιημένη τιμή της μεταβλητής x_i και N είναι ο αριθμός των μεταβλητών. Η μέθοδος αυτή έχει προταθεί από τους Λιαργκόβα κ.ά. (2003) και η τυποποιημένη τιμή X_i προκύπτει από τον τύπο:

$$X_i = 100[x_i - x_{\min}] / [x_{\max} - x_{\min}].$$

Η τυποποίηση είναι αναγκαία ώστε όλες οι μεταβλητές να λαμβάνουν τιμές στο διάστημα (0, 100) και συνεπώς να είναι αθροίσιμες.

Πίνακας 1: Εναλλακτικοί μέθοδοι μέτρησης του ύψους των περιφερειακών ανισοτήτων

Μεταβλητές	Σταθμισμένος συντελεστής διακύμανσης	Λόγος μέγιστης - ελάχιστης τιμής
ΑΕΠ κατά κεφαλή 2000	0,274	3,761
Ποσοστό ΑΕΠ 2γενούς 1998	0,499	7,461
Ποσοστό ΑΕΠ 3γενούς 1998	0,198	2,110
Δηλωθέν εισόδημα κατά κεφαλή 2000	0,631	4,391
Αποταμιεύσεις κατά κεφαλή 2000	0,453	2,906
Οικιακή χρήση ρεύματος κατά κεφαλή 1997	0,382	2,184
Επιβατικά αυτοκίνητα ΙΧ σε κυκλοφορία ανά 100 κατοίκους	0,935	10,932
Κύριες τηλεφωνικές συνδέσεις ανά 100 κατοίκους	0,255	2,520
Ποσοστό εργατικού δυναμικού 2001	0,143	2,084
Ποσοστό απασχολούμενου πληθυσμού 2001	0,030	1,215
Πυκνότητα κατοίκησης 2000	6,459	53,958
Μεταβολή πληθυσμού 1961-2000	7,089	-2,671
Ποσοστό αστικού πληθυσμού 1991	1,276	-
Απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ανά 1.000 κατοίκους 1991	0,648	3,131
Όγκος σε χιλ. κ.μ. νέων κατοικιών ανά 10.000 κατοίκους 2000	0,249	5,043
Κλίνες ξενοδοχείων ανά 1.000 κατοίκους 2000	1,176	142,672
Εισιτήρια σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία ανά 1000 κατοίκους 1996	1,695	-
Δείκτης κεντρικότητας 2000	1,634	12,732
Αριθμός εκπαιδευτηρίων ανά 10.000 μαθητές 2000	0,398	5,233
Αριθμός κλινών θεραπευτηρίων ανά 10.000 κατοίκους 1999	0,780	7,139
Βιομηχανική χρήση ρεύματος κατά κεφαλή 1997	2,772	252,247

Πηγή: Ίδια επεξεργασία από ΕΣΥΕ, All Media και άλλες πηγές στατιστικών πληροφοριών

Στους Πίνακες 2 και 3 παρουσιάζονται οι ΣΔΕΑ για τους νομούς και τις περιφέρειες της χώρας το έτος 2000 με φθίνουσα τάξη μεγέθους. Για λόγους σύγκρισης, παρουσιάζεται επίσης το κατά κεφαλή ΑΕΠ σε μονάδες αγοραστικής δύναμης ως ποσοστό του μέσου όρου της ΕΕ-15. Παρατηρούμε ότι σε επίπεδο νομών η Αττική έχει τη μεγαλύτερη τιμή του δείκτη (67,3), ακολουθούμενη σε κάποια απόσταση από τη Θεσσαλονίκη (52,7) και τη Δωδεκάνησο (46,6). Στη συνέχεια ακολουθούν κυρίως νησιώτικοι και τουριστικοί νομοί, αλλά και νομοί που βρίσκονται πάνω στον ΠΑΘΕ.

Πίνακας 2: Συνθετικός δείκτης ευημερίας και ανάπτυξης (ΣΔΕΑ) σε επίπεδο νομού

Γεωγραφική Ενότητα <i>Νομοί (NUTS III)</i>	ΣΔΕΑ		ΑΕΠ κατά κεφαλή σε ΜΑΔ ως ποσοστό της ΕΕ-15	
	2000		2000	
Αττική	67,3	1	76	5
Θεσσαλονίκη	52,7	2	78	3
Δωδεκάνησος	46,6	3	81	2
Κυκλάδες	44,6	4	74	6
Χανιά	39,4	5	66	11
Ηράκλειο	39,0	6	64	15
Σάμος	37,4	7	62	19
Κεφαλληνία	37,3	8	58	24
Μαγνησία	37,0	9	68	10
Ζάκυνθος	36,2	10	55	31
Χίος	36,1	11	54	32
Αχαΐα	34,8	12	57	28
Κέρκυρα	34,6	13	58	25
Λασιθί	34,3	14	72	7
Βοιωτία	34,1	15	136	1
Καβάλα	33,4	16	61	20
Αργολίδα	33,2	17	62	18
Λευκάδα	32,5	18	58	26
Ρέθυμνο	32,5	19	63	17
Κορινθία	32,1	20	69	9
Ιωάννινα	32,1	21	55	30
Λέσβος	32,0	22	71	8
Λάρισα	31,9	23	65	14
Κοζάνη	31,4	24	78	4
Περίαι	31,1	25	49	41
Χαλκιδική	30,6	26	61	21
Εύβοια	30,3	27	59	22
Έβρος	30,1	28	59	23
Ημαθία	28,6	29	58	27
Αρκαδία	26,8	30	54	33
Ξάνθη	26,4	31	53	35
Τρίκαλα	26,4	32	53	36
Φθιώτιδα	26,2	33	65	13
Ροδόπη	26,0	34	44	47
Καστοριά	25,5	35	65	12
Φωκίδα	25,3	37	49	40
Λακωνία	25,3	36	46	43
Πρέβεζα	25,1	38	43	48
Μεσσηνία	24,9	39	53	37
Δράμα	24,5	40	51	39
Πέλλα	23,6	41	52	38
Φλώρινα	23,6	42	57	29
Κιλκίς	22,7	43	63	16
Γρεβενά	22,1	44	45	45
Αιτωλοακαρνανία	21,4	45	48	42
Άρτα	20,9	46	36	51
Σέρρες	20,7	47	45	44
Καρδίτσα	20,6	48	53	34
Θεσπρωτία	20,1	49	37	50
Ηλεία	17,0	50	42	49
Ευρυτανία	16,2	51	45	46
<i>C.V w</i>	<i>0,74</i>		<i>0,27</i>	
<i>Max/min</i>	<i>4,15</i>		<i>3,77</i>	

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Σε επίπεδο περιφερειών, η Αττική βρίσκεται πάλι πρώτη με υψηλότερη αυτή τη φορά τιμή (75,4), ακολουθούμενη από το Νότιο Αιγαίο (52,6), την Κεντρική Μακεδονία (39,2) και την Κρήτη (38,8). Σχετικά κοντά και στην πέμπτη θέση βρίσκεται το Βόρειο Αιγαίο (35,0), ενώ ακολουθούν τα Ιόνια Νησιά (33,9), η Στερεά Ελλάδα (29,4), η Θεσσαλία (27,4) και η Ανατολική Μακεδονία-Θράκη (26,1). Στην δέκατη θέση βρίσκεται η Πελοπόννησος (26,0), ενώ στις τρεις τελευταίες θέσεις βρίσκονται η Δυτική Μακεδονία (23,4), η Ήπειρος (22,2) και η Δυτική Ελλάδα (18,9).

Πίνακας 3: Συνθετικός δείκτης ευημερίας και ανάπτυξης (ΣΔΕΑ) σε επίπεδο περιφέρειας

Γεωγραφική Ενότητα	ΣΔΕΑ	ΑΕΠ κατά κεφαλή σε ΜΑΔ	
Περιφέρειες (NUTS II)	2000	2000	
Αττική	75,4	1	76
Νότιο Αιγαίο	52,6	2	79
Κεντρική Μακεδονία	39,2	3	67
Κρήτη	38,8	4	66
Βόρειο Αιγαίο	35,0	5	65
Ιόνια Νησιά	33,9	6	57
Στερεά Ελλάδα	29,4	7	77
Θεσσαλία	27,4	8	61
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	26,1	9	54
Πελοπόννησος	26,0	10	58
Δυτική Μακεδονία	23,4	11	67
Ήπειρος	22,2	12	46
Δυτική Ελλάδα	18,9	13	50
<i>C.Vw</i>	<i>0,71</i>		<i>0,16</i>
<i>Max/min</i>	<i>3,98</i>		<i>1,71</i>

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

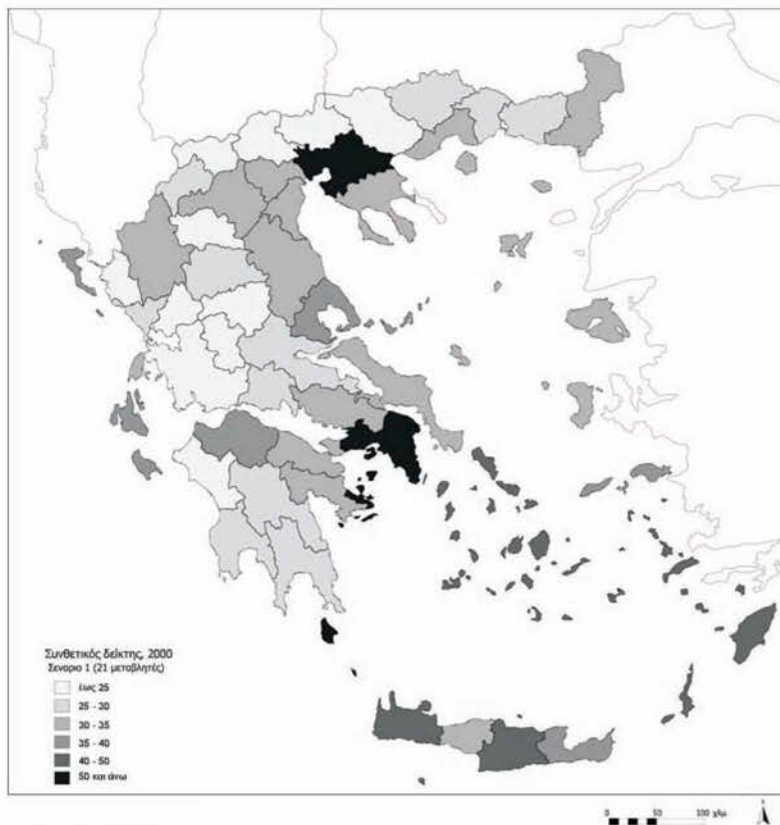
Παρατηρούμε επίσης ότι οι τιμές των λόγων μέγιστης-ελάχιστης τιμής και των συντελεστών διακύμανσης (CVw) του ΣΔΕΑ τόσο στο επίπεδο των νομών, όσο και στο επίπεδο των περιφερειών είναι σαφώς υψηλότερες από τις αντίστοιχες του κατά κεφαλή ΑΕΠ.

Αξιολογώντας συνολικά τις περιφερειακές ανισότητες με βάση το σύνθετο δείκτη ευημερίας και ανάπτυξης παρατηρούμε τα εξής: Πρώτον, είναι σαφής και σχετικά έντονη η κυριαρχία του μητροπολιτικού κέντρου της χώρας, όχι μόνο σε όρους πληθυσμού, αλλά και σε όρους επιπέδου ευημερίας και ανάπτυξης. Επίσης είναι σαφής η υπεροχή του ανατολικού τμήματος της χώρας (ευρισκόμενου επί του ΠΑΘΕ) και του νησιώτικου τμήματος έναντι του δυτικού και της βόρειας συνοριακής ζώνης (Σχήμα 3).

Δεύτερον, είναι φανερό ότι το εύρος των περιφερειακών ανισοτήτων στη χώρα μας κάθε άλλο παρά αμελητέο είναι. Η τιμή του σταθμισμένου συντελεστή διακύμανσης κυμαίνεται το 2000 γύρω στο 0,73, μέγεθος που είναι από μόνο του υψηλό, αλλά σε κάθε περίπτωση είναι πολύ υψηλότερο από την τιμή του συντελεστή που προκύπτει για το κατά κεφαλή ΑΕΠ (0,27 για το ίδιο έτος). Επίσης, ο λόγος μέγιστης-ελάχιστης τιμής δείχνει ότι το επίπεδο ευη-

μερίας και ανάπτυξης της Αττικής είναι τουλάχιστον τετραπλάσιο από αυτό της Ευρυτανίας, η οποία βρίσκεται στην τελευταία θέση της κατάταξης. Να σημειώσουμε εδώ ότι το κατά κεφαλή ΑΕΠ ως δείκτης μέτρησης των ανισοτήτων αδυνατεί να συλλάβει αυτή τη διαφορά.

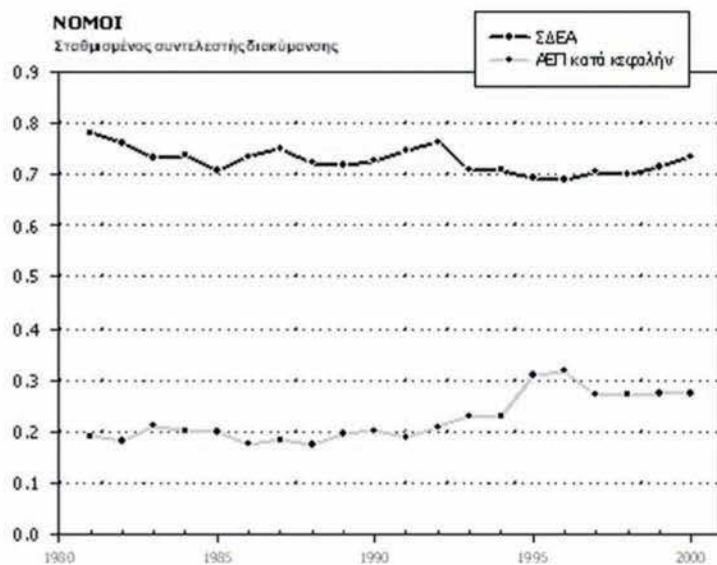
Σχήμα 3: Περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα με βάση το Σύνθετο Δείκτη Ευημερίας και Ανάπτυξης (2000)

Πηγή: Πίνακας 2

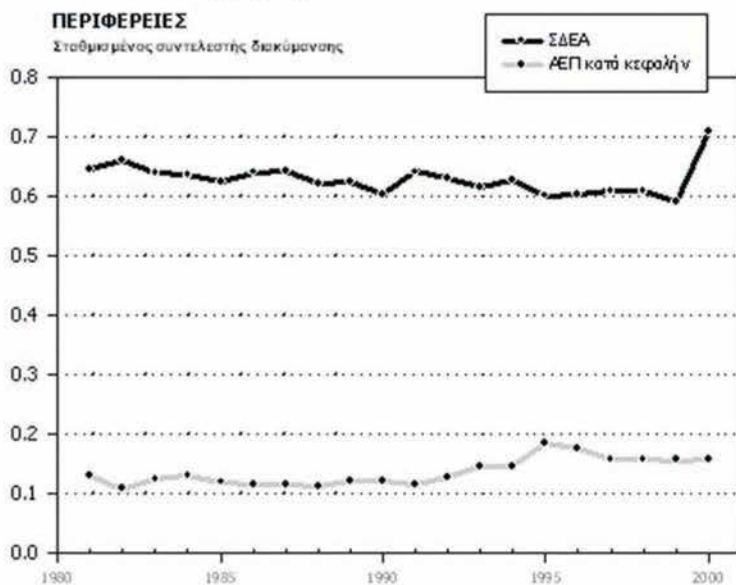
Εκτός από το ύψος, μεγάλη σημασία έχει και η διαχρονική εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων, καθώς επιτρέπει τη διάγνωση τάσεων. Αυτή η εξέλιξη παρουσιάζεται στα Διαγράμματα 1 και 2, τα οποία παρουσιάζουν για τους νομούς και τις περιφέρειες της χώρας την περίοδο 1981-2000 την εξέλιξη του συντελεστή διακύμανσης για το σύνθετο δείκτη ευημερίας και ανάπτυξης (ΣΔΕΑ) και το κατά κεφαλή ΑΕΠ.

Σχήμα 1: Ο σταθμισμένος συντελεστής διακύμανσης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και του ΣΔΕΑ σε επίπεδο νομού, 1981-2000

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Σχήμα 2: Ο σταθμισμένος συντελεστής διακύμανσης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και του ΣΔΕΑ σε επίπεδο περιφέρειας, 1981-2000

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Παρατηρούμε ότι στο επίπεδο των νομών ο συντελεστής διακύμανσης παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλές (0,7), και διαχρονικά σταθερές τιμές. Επίσης παρατηρούμε ότι ο συντελεστής διακύμανσης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ κυμαίνεται σε χαμηλά σχετικά επίπεδα (0,2-0,3), αλλά χαρακτηρίζεται διαχρονικά από μια τάση ανόδου. Στο επίπεδο των περιφερειών η εικόνα είναι παρόμοια: ο συντελεστής διακύμανσης με βάση το ΣΔΕΑ είναι αρκετά υψηλός (0,6) αλλά μάλλον σταθερός διαχρονικά, ενώ ο συντελεστής διακύμανσης με βάση το κατά κεφαλή ΑΕΠ είναι σχετικά χαμηλός (0,1-0,2) αλλά αύξων.

Συνολικά, θα λέγαμε ότι η εικόνα της εξέλιξης των περιφερειακών ανισοτήτων στη χώρα μας δεν είναι ευνοϊκή. Η πληθυσμιακή συρρίκνωση της Ελληνικής περιφέρειας φαίνεται ότι συνοδεύεται και από υψηλές ανισότητες στις ευκαιρίες και τα επίπεδα ανάπτυξης. Όταν οι ανισότητες μετρώνται με πιο σύνθετο και σχετικά έγκυρο τρόπο και όχι με το κατά κεφαλή ΑΕΠ χαρακτηρίζονται από μια διαχρονική σταθερότητα σε μεγάλα ύψη και μια περιορισμένη κινητικότητα νομών χαμηλού επιπέδου προς τα πάνω τμήματα της ιεραρχίας. Η διατήρηση των περιφερειακών ανισοτήτων σε υψηλά επίπεδα σε όλη τη διάρκεια της περιόδου δημιουργεί ασφαλώς μια σειρά από ερωτηματικά, τόσο για τους λόγους που τις ενισχύουν όσο και για την αδυναμία των περιφερειακών πολιτικών να επιτύχουν ένα καλύτερο αποτέλεσμα.

Η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Με την ευρεία έννοια του όρου, οποιαδήποτε πολιτική έχει χωρική διάσταση ή χωρικές επιπτώσεις θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως περιφερειακή πολιτική. Για παράδειγμα, η πολιτική του Υπουργείου Ανάπτυξης για την ανάπτυξη της έρευνας, της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας και η πολιτική του Υπουργείου Γεωργίας για τις αγροτικές καλλιέργειες έχουν συγκεκριμένες (αν και όχι πάντοτε ορατές) χωρικές επιπτώσεις, καθώς η κατανομή των πόρων στις επιχειρήσεις, τα επιστημονικά ιδρύματα ή τους μεμονωμένους παραγωγούς τείνει να ευνοεί περισσότερο κάποιες περιοχές από κάποιες άλλες.

Συνεπώς είναι αναγκαίο να ξεχωρίσουμε τις πολιτικές σε ακούσιες και εκούσιες. Οι πρώτες διαφέρουν από τις δεύτερες ως προς την στόχευση, καθώς η αλλαγή των περιφερειακών δεδομένων ή ισορροπιών είναι βασική επιδίωξη και όχι αναπόφευκτο αποτέλεσμα. Συνήθίζεται να θεωρούμε ως περιφερειακές πολιτικές τις πρώτες και ως κλαδικές ή διαρθρωτικές τις δεύτερες. Αν σήμερα έχουμε μια περιορισμένη γνώση για τις επιπτώσεις των περιφερειακών πολιτικών στις χωρικές ισορροπίες στη χώρα μας, έχουμε σχεδόν πλήρη άγνοια για τις επιπτώσεις των κλαδικών ή διαρθρωτικών πολιτικών. Είναι με λίγα λόγια άγνωστη (καθώς μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε) η επίδραση των πολιτικών για την ενέργεια, τις τηλεπικοινωνίες, τη γεωργία, τη βιομηχανία, την εκπαίδευση, την επιχειρηματικότητα, την κοινωνία της πληροφορίας, κλπ στις περιφερειακές ανισότητες. Αν και στη συνέχεια η συζήτηση

θα επικεντρωθεί στις περιφερειακές πολιτικές, είναι πολύ πιθανόν οι χωρικές επιπτώσεις των άλλων πολιτικών να είναι αφενός πολύ σοβαρότερες και αφετέρου προς μια δυσμενέστερη ή ακόμα και αντίθετη κατεύθυνση.

Αν και δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός, θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως περιφερειακές πολιτικές αυτές που επιδιώκουν με συστηματικό τρόπο και με μια σειρά από μέτρα να ενισχύσουν την ποιότητα και επάρκεια των παραγωγικών και κοινωνικών υποδομών, του κεφαλαίου και των ανθρώπινων πόρων αλλά και των δομών και μηχανισμών διοίκησης περιοχών με αναπτυξιακή υστέρηση, έτσι ώστε να βελτιώσουν τις παραγωγικές τους εξειδικεύσεις και να ενισχύσουν ή να διευρύνουν τα ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα. Σε αυτό το πλαίσιο και κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις που αφορούν τη χωρική τους διάσταση, εντάσσονται οι πολιτικές υλικών και άυλων υποδομών, οι πολιτικές δημοσίων δαπανών, οι πολιτικές επενδυτικών κινήτρων, οι πολιτικές για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και την επιχειρηματικότητα, οι πολιτικές κατάρτισης και δια βίου εκπαίδευσης του ανθρώπινου δυναμικού, οι πολιτικές που αφορούν την περιφερειακή συγκρότηση και την αποκέντρωση του δημόσιου τομέα, οι πολιτικές εγκατάστασης ιδρυμάτων και οι πολιτικές διασυνοριακής συνεργασίας (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004). Για την εφαρμογή των περισσότερων από αυτές στην Ελλάδα ισχύουν δύο παρατηρήσεις: Πρώτον, δεν είναι πάντα βέβαιο αν η περιφερειακή διάσταση αυτών των πολιτικών είναι ηθελημένη ή ακούσια. Δεύτερον, σε αρκετές περιπτώσεις δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την αποτίμηση των περιφερειακών επιπτώσεων αυτών των πολιτικών. Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να αξιολογήσουμε συνοπτικά τις περιφερειακές επιπτώσεις των πολιτικών για τις οποίες υπάρχουν κάποια στοιχεία, όπως: (α) την οργάνωση και λειτουργία του κράτους σε περιφερειακό επίπεδο, (β) την περιφερειακή κατανομή των δημοσίων δαπανών, (γ) την κατανομή των επενδυτικών ενισχύσεων μέσω του αναπτυξιακού νόμου και (δ) την περιφερειακή κατανομή των πόρων του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης.

Η οργάνωση της διοίκησης σε περιφερειακό επίπεδο

Το κράτος στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από έναν έντονο συγκεντρωτισμό και εμφανίζεται απρόθυμο να παραχωρήσει σημαντικό μερίδιο εξουσίας, αποφασιστικών αρμοδιοτήτων και πόρων σε αποκεντρωμένες δομές διοίκησης και στην αυτοδιοίκηση. Ο συγκεντρωτισμός αυτός δεν μπορεί παρά να έχει επηρεάσει τις αναπτυξιακές προοπτικές της περιφέρειας. Ασφαλώς σε θεωρητικό επίπεδο μπορεί κανείς να παρακολουθήσει ενδιαφέρουσες συζητήσεις για τα όρια του κεντρικού και του τοπικού κράτους και τους άριστους συνδυασμούς κεντρικού και τοπικού για την αντιμετώπιση των προκλήσεων σε κάθε φάση ανάπτυξης. Η κατάσταση όμως στην Ελλάδα του υπέρμετρου συγκεντρωτισμού και η θεσμική ακινησία της μεταπολεμικής περιόδου δεν εντάσσεται σε αυτή τη συζήτηση. Μπορεί να γίνει κατανοητή

μόνο ως ένα από τα ατυχή υπο-προϊόντα της πολιτικής ανωριμότητας που έζησε η χώρα ως το 1974. Έκτοτε υπήρξαν θεσμικές μεταβολές στο διοικητικό σύστημα της χώρας, οι σημαντικότερες από τις οποίες έγιναν κατά την δεκαετία του '90 (Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, Καποδίστριας, Περιφερειακή Διοίκηση). Άλλαξαν, και σε ποιο βαθμό τον διοικητικό χάρτη της χώρας αυτές οι μεταβολές; Δημιούργησαν, και σε ποιο βαθμό θεσμούς και μηχανισμούς προώθησης της τοπικής ανάπτυξης;

Η ανάδειξη της περιφέρειας ως βαθμού αποκέντρωσης της διοίκησης στην Ελλάδα αποτελεί μια σημαντική θεσμική μεταβολή. Παρότι μικρό μόνο μέρος των σημαντικών αρμοδιοτήτων των κεντρικών φορέων μεταβιβάστηκε στην περιφέρεια, αυτή αποτελεί ήδη ένα ενδιάμεσο επίπεδο εξουσίας, με διοικητικό κορμό και αποφασιστικές αρμοδιότητες σε μια σειρά από θέματα, που την καθιστούν υπολογίσιμο παράγοντα στη θεσμική συγκρότηση του σύγχρονου κράτους.

Στην τοπική αυτοδιοίκηση, από την άλλη, με την συνύπαρξη δύο ισότιμων θεσμών, Α' και Β' βαθμού αυτοδιοίκησης, πέρα από την ανταγωνιστική σχέση που δημιουργείται μεταξύ τους, δημιουργούνται και προβλήματα καθορισμού αρμοδιοτήτων. Η τοπική αυτοδιοίκηση Β' βαθμού σταδιακά αποδυναμώνεται. Η τοπική αυτοδιοίκηση Α' βαθμού, ειδικά μετά την εφαρμογή του Καποδίστρια, αναβαθμίζει το ρόλο της ως προς την συμβολή της στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής δικαιοδοσίας της. Βέβαια οι δυνατότητές της εξακολουθούν να είναι περιορισμένες, οι πόροι που διαχειρίζεται μικροί, και ο βαθμός εξάρτησής της από την περιφέρεια και το κεντρικό κράτος μεγάλος. Οι ΟΤΑ δεν διαθέτουν φορολογική αυτοτέλεια, αφού δεν έχουν καμιά δυνατότητα επηρεασμού του ύψους των εσόδων που προέρχεται από το Δημόσιο. Η χρηματοδότηση τους γίνεται μέσα από ένα δαιδαλώδες σύστημα, ενώ η ευελιξία στην χρήση των πόρων είναι εξαιρετικά μικρή. Από τα έσοδα τους, μόνο ένα μέρος μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι ΟΤΑ για τη χρηματοδότηση των συνολικών αναγκών τους, ενώ το υπόλοιπο κατανέμεται σε διάφορες δράσεις οι οποίες είτε είναι υποχρεωτικές από τη νομοθεσία, είτε προσδιορίζονται στις υπουργικές αποφάσεις (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).

Όσον αφορά τα τοπικά έσοδα των ΟΤΑ, αυτά προέρχονται από πολλές διαφορετικές πηγές, οι οποίες διέπονται από διαφορετικό νομικό καθεστώς και έχουν διαφορετική διαδικασία είσπραξης. Η απόδοση του καθενός ξεχωριστά από αυτά τα έσοδα είναι πολύ μικρή, ενώ πολλά είναι εξειδικευμένα, προορίζονται δηλαδή για την κάλυψη συγκεκριμένων δαπανών. Τα χαρακτηριστικά αυτά του συστήματος έχουν ως αποτέλεσμα τη γραφειοκρατία και το μεγάλο διαχειριστικό κόστος.

Αν η φορολογική εξουσία των πρωτοβάθμιων ΟΤΑ περιορίζεται στον καθορισμό των συντελεστών ορισμένων φόρων ανάμεσα σ' ένα ανώτατο και ένα κατώτατο όριο που ορίζεται από το νόμο και στον καθορισμό των συντελεστών των ανταποδοτικών τελών, η φορολογική εξουσία της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης είναι ανύπαρκτη.

Παρά τις προσπάθειες για την οικονομική αυτοτέλεια των ΟΤΑ και για μεγαλύτερη φο-

ρολογική αποκέντρωση, τα φορολογικά έσοδα και η φορολογική εξουσία τους στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά περιορισμένη, γεγονός που συντηρεί την οικονομική τους εξάρτηση από τον κρατικό προϋπολογισμό. Εκτιμάται ότι τα φορολογικά έσοδα της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα ως ποσοστό των φορολογικών εσόδων της κεντρικής διοίκησης είναι μόλις 1,8%, όταν στη Γερμανία είναι 25%, στην Γαλλία 22%, στην Ισπανία 25% και στην Πορτογαλία 9%.

Γίνεται φανερό από τα παραπάνω ότι οι αποκεντρωμένες βαθμίδες διοίκησης και η τοπική αυτοδιοίκηση έχουν περιορισμένες, σε σχέση με το κεντρικό κράτος, δυνατότητες να συμβάλλουν στην περιφερειακή ανάπτυξη. Τα βήματα τα οποία έγιναν στη δεκαετία του 1990 είναι σημαντικά επειδή σηματοδοτούν την κατανόηση του προβλήματος και την ανάγκη μιας νέας πολιτικής. Από την άλλη πλευρά όμως, η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων και πόρων στην αυτοδιοίκηση είναι ανεπαρκής και δεν την διευκολύνει στην ανάληψη του νέου αναπτυξιακού ρόλου της. Έτσι, οι σχέσεις αιτίου-αιτιατού εξακολουθούν να παραμένουν δυσδιάκριτες σε σχέση με τις αδυναμίες των αποκεντρωμένων δομών και της αυτοδιοίκησης. Το κεντρικό κράτος επικαλείται την αναποτελεσματικότητα των δομών αυτών για να περιορίσει τη μεταβίβαση των εξουσιών, και αυτές επικαλούνται την έλλειψη προϋποθέσεων για την άσκηση του ρόλου τους (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004* Ψυχάρης και Σιμάτου, 2003).

Η περιφερειακή κατανομή των δημοσίων επενδύσεων

Σε μια χώρα με τα χαρακτηριστικά της Ελλάδας, οι δημόσιες επενδύσεις αναμένεται να αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα μέσα περιφερειακής πολιτικής. Όμως, η διαχρονική παρακολούθηση της κατανομής του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων δεν δίνει ακριβώς αυτή την εικόνα. Ενώ οι πόροι που διατίθενται στις δημόσιες επενδύσεις αυξάνονται διαχρονικά (με εξαίρεση την περίοδο 1989-93), η περιφερειακή κατανομή τους κατά το διάστημα 1976-2001 φαίνεται να ακολουθεί μια κυκλική πορεία (Ψυχάρης και Καζάζης, 2005).

Εκκινώντας από ένα έντονα συγκεντρωτικό πρότυπο χωρικής κατανομής των δημοσίων επενδύσεων, κατά τη δεκαετία του '70, που έδινε προτεραιότητα στους πόλους αστικής ανάπτυξης της χώρας, και επιλεκτικά σε ορισμένες αγροτικές ή μεσαιας αστικοποίησης περιοχές, περάσαμε, κατά τη δεκαετία του '80, σε ένα αποκεντρωτικό και αναδιανεμητικό πρότυπο, το οποίο ελεγκτάθηκε και στα πρώτα έτη της δεκαετίας του '90. Από το μέσον όμως της δεκαετίας του '90 μέχρι το 2002, επήλθε μια επιστροφή στο πρότυπο της χωρικής συγκέντρωσης των δημοσίων επενδύσεων στους δυναμικούς πόλους και τους άξονες ανάπτυξης της χώρας. Εκείνο που σηματοδοτεί κυρίως την τάση στην κατανομή των δημοσίων επενδύσεων σε κάθε χρονική περίοδο είναι το ποσοστό των πόρων που αφορούν την Αττική. Στην περίοδο 1976-81 η Αττική έλαβε το 38% των πόρων σηματοδοτώντας μια έντονη συγκέντρωση και απουσία κριτηρίου "ισότητας" στην κατανομή. Στις περιόδους 1982-87 και 1988-93, η Αττική έλαβε αντίστοιχα το 28% και το 25% των πόρων, σηματοδοτώντας μια περίοδο αναδιανο-

μής προς όφελος των λιγότερο ανεπτυγμένων νομών. Αντίθετα, στις περιόδους 1994-99 και 2000-02 το ποσοστό της Αττικής αυξήθηκε σε 32% και 34% αντίστοιχα, σηματοδοτώντας μια επιστροφή στο αρχικό πρότυπο κατανομής (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).

Ασφαλώς, σε όλη την περίοδο, ή σε μεγάλο μέρος της περιόδου, μια σειρά από νομούς με χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης (π.χ. Έβρος, Ευρυτανία, Γρεβενά) ευνοήθηκαν από την κατανομή των πόρων. Παρόλα αυτά υπήρξαν πολλοί νομοί με σχετικά χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης οι οποίοι έπρεπε να ευνοηθούν και δεν ευνοήθηκαν (π.χ. Καρδίτσα, Τρίκαλα, Αρκαδία, Λακωνία, Άρτα) και ορισμένοι νομοί με σχετικά υψηλό επίπεδο ανάπτυξης οι οποίοι ενδεχομένως δεν έπρεπε να ευνοηθούν και ευνοήθηκαν από την κατανομή (π.χ. Δωδεκάνησος, Κυκλάδες, Κρήτη).

Φαίνεται λοιπόν ότι το επίπεδο ανάπτυξης των νομών δεν αποτέλεσε σταθερά και συστηματικά το κύριο κριτήριο για την περιφερειακή κατανομή των δημοσίων επενδύσεων στην Ελλάδα. Μάλιστα το κριτήριο αυτό εξασθενεί από τα μέσα της δεκαετίας του '90. Στις αρχές του νέου αιώνα, και με βάση τα μέχρι τώρα στοιχεία δεν προκύπτει ότι η πολιτική δημοσίων επενδύσεων στην Ελλάδα υπηρετεί την περιφερειακή σύγκλιση. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι η πολιτική δημοσίων επενδύσεων που ακολουθήθηκε όλο το εξεταζόμενο διάστημα δεν σχεδιάστηκε με βάση ένα συνολικότερο σχέδιο περιφερειακής ανάπτυξης. Αντίθετα, φαίνεται ότι περισσότερο υπαγορεύτηκε από αποσπασματικές και *ad hoc* παρεμβάσεις, αλλά και την εντοπιότητα ορισμένων ισχυρών παραγόντων της εκάστοτε κυβέρνησης (Ψυχάρης και Γεωργαντάς, 2004). Η έλλειψη ενός συγκεκριμένου σχεδίου περιφερειακής ανάπτυξης ήταν αναμενόμενο να οδηγήσει στον προσανατολισμό της πολιτικής δημοσίων επενδύσεων σε άλλους στόχους, χωρίς να υπάρχει πάντοτε η αναγκαία στάθμιση των χωρικών επιπτώσεων των εκάστοτε επιλογών.

Τα Περιφερειακά Προγράμματα του ΚΠΣ

Αν κανείς παρατηρήσει διαχρονικά το μερίδιο των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης το οποίο διατίθεται για την ανάπτυξη των περιφερειών, θα κάνει τις εξής διαπιστώσεις (Ψυχάρης 2005α, στο παρόν τεύχος). Η πρώτη διαπίστωση είναι ότι η σχετική σημασία του άξονα περιφερειακή ανάπτυξη στο σύνολο των προτεραιοτήτων των ΚΠΣ διαχρονικά μειώνεται. Ενώ στο Α' ΚΠΣ η προτεραιότητα 6, η οποία αφορούσε στην "Ανάπτυξη του εγχώριου δυναμικού των 13 περιφερειών" απορρόφησε απολογιστικά το 50,3% των συνολικών πόρων της περιόδου 1989-93, στο Β' ΚΠΣ ο άξονας 5 που αφορά στην "Μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων και την άρση της απομόνωσης των νησιωτικών περιοχών" απορρόφησε απολογιστικά το 28,5% των συνολικών πόρων της περιόδου 1994-99. Για το Γ' ΚΠΣ δεν έχουμε ακόμη απολογιστικά στοιχεία. Με βάση όμως τον προγραμματισμό ο άξονας 7 που αφορά στην "Περιφερειακή ανάπτυξη" προβλέπεται να απορροφήσει το 25,8% των συνολικών πόρων της περιόδου -

δου 2000-06. Με δεδομένο –όπως έχουμε ήδη δείξει– ότι το περιφερειακό πρόβλημα της χώρας δεν έχει μεταβληθεί σημαντικά στην υπό συζήτηση περίοδο, δεν γίνονται αντιληπτοί οι λόγοι για τους οποίους το περιφερειακό σκέλος του ΚΠΣ υφίσταται σταδιακά μια συρρίκνωση στη χώρα μας (Ψυχάρης, 2005).

Η δεύτερη διαπίστωση αφορά στην κατανομή των πόρων των ΠΕΠ σε μέτρα και δράσεις. Αν κανείς συγκρίνει τα Επιχειρησιακά προγράμματα των Περιφερειών θα διαπιστώσει σημαντικές ομοιότητες τόσο ως προς τους στόχους, όσο και ως προς τις επιλεγόμενες δράσεις. Η αίσθηση ότι τα ΠΕΠ είναι λίγο πολύ παρόμοια, παρά το γεγονός ότι οι περιφέρειες έχουν διαφορετικά προβλήματα αλλά και διαφορετικά συγκριτικά πλεονεκτήματα, οφείλεται στο γεγονός ότι ο σχεδιασμός τους έγινε κυρίως στο κεντρικό επίπεδο για να εξυπηρετήσει τομεακές προτεραιότητες χωρίς να στηρίζεται σε ένα σχέδιο περιφερειακής ανάπτυξης. Η έλλειψη ενός ολοκληρωμένου σχεδίου περιφερειακής ανάπτυξης της χώρας οδήγησε σε μια κατάσταση όπου τα ΠΕΠ αποτελούν στην καλύτερη περίπτωση τη χωρική έκφραση τομεακών στρατηγικών. Η αδυναμία αυτή στον σχεδιασμό των ΠΕΠ συμπληρώνεται από την αντίστοιχη έλλειψη αναπτυξιακής στρατηγικής σε περιφερειακό επίπεδο. Ενώ τα ΠΕΠ θα έπρεπε να αποτελούν προϊόν σύνθεσης των κεντρικών (για το σύνολο της χώρας) και περιφερειακών (για κάθε συγκεκριμένη περιφέρεια) αναπτυξιακών στρατηγικών, στην πράξη καταλήγουν να αποτελούν τη λογιστική τακτοποίηση πόρων με τομεακή προέλευση σε χωρικό επίπεδο.

Η τρίτη διαπίστωση σχετίζεται με τον αναδιανεμητικό χαρακτήρα των ΠΕΠ, ο οποίος δεν γίνεται πάντα διακριτός, καθώς συστηματικά εμφανίζονται ορισμένες περιφέρειες που έχουν δυσανάλογη (αλλού μεγαλύτερη και αλλού μικρότερη) συμμετοχή στα ΠΕΠ, με βάση το επίπεδο ανάπτυξής τους. Για να έχουν ένα σαφή αναδιανεμητικό χαρακτήρα τα ΠΕΠ, θα πρέπει η κατά κεφαλή κατανομή των πόρων να είναι αντιστρόφως ανάλογη της κατανομής του κατά κεφαλή ΑΕΠ. Αν υποθέσουμε ότι οι τομεακές δράσεις των ΚΠΣ έχουν ως στόχο τη βελτίωση της συνολικής αποτελεσματικότητας της οικονομίας, θα πρέπει να δεχθούμε ότι η κατανομή των πόρων στα ΠΕΠ εξυπηρετεί, μεταξύ άλλων, και την περιφερειακή σύγκλιση. Ο απλός αυτός κανόνας δεν φαίνεται να ισχύει πάντα, ούτε είναι απολύτως σαφές με ποια κριτήρια κατανεμήθηκαν τελικά οι πόροι ανάμεσα στις περιφέρειες. Για παράδειγμα, στα ΠΕΠ του Α' ΚΠΣ η Δυτική Ελλάδα έλαβε ένα κατά κεφαλή που αντιστοιχούσε στο 82% του μέσου όρου των περιφερειών, ενώ το κατά κεφαλή ΑΕΠ της είναι κάτω του μέσου όρου της χώρας. Στην ίδια περίοδο η Κρήτη έλαβε από τα ΠΕΠ ένα κατά κεφαλή ποσό που αντιστοιχεί στο 124% του μέσου όρου των πόρων που πήγαν στις περιφέρειες, ενώ το κατά κεφαλή ΑΕΠ της είναι πάνω από τον εθνικό μέσο όρο. Αντίστοιχα παραδείγματα υπάρχουν σε κάθε περίοδο και υποδηλώνουν αυτό το οποίο έχουμε ήδη πει: ο σχεδιασμός των ΠΕΠ, παρότι έλαβε υπόψη του αναγκαστικά και περιφερειακά κριτήρια, έγινε τελικά για να εξυπηρετήσει τομεακές ή άλλες προτεραιότητες (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).

Συνολικά, θα λέγαμε ότι οι πόροι που διοχετεύτηκαν στην Ελλάδα από τα διαρθρωτικά ταμεία δεν κατανεμήθηκαν σε περιφερειακό επίπεδο με βάση συνεκτικά και οργανωμένα προγράμματα περιφερειακής ανάπτυξης. Το μεγαλύτερο μέρος των πόρων κατευθύνεται σε τομεακές πολιτικές, οι οποίες, αν και έχουν περιφερειακή διάσταση, προτάσσουν από τη φύση τους το κριτήριο της αποτελεσματικότητας και όχι το κριτήριο της διαπεριφερειακής ισότητας. Οι πόροι των περιφερειακών προγραμμάτων δρουν στις περισσότερες περιπτώσεις συμπληρωματικά στις τομεακές πολιτικές και πολλές φορές προκύπτουν από μετατόπιση πόρων από τομεακές δράσεις για λόγους απορρόφησης, έχοντας έτσι αμφίβολη αποτελεσματικότητα και προστιθέμενη αξία για την περιφερειακή ανάπτυξη.

Τα κίνητρα περιφερειακής ανάπτυξης

Κατά την τελευταία εικοσαετία έχουν εφαρμοστεί μια σειρά από αναπτυξιακούς νόμους που σκοπό έχουν την τόνωση της επενδυτικής δραστηριότητας και την διαφορική ενίσχυση των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών της χώρας. Ο βασικότερος νόμος της περιόδου ήταν ο 1262/82, ο οποίος διαίρεσε τη χώρα σε ζώνες κινήτρων, έδωσε σημαντικές επιχορηγήσεις (ιδίως στις περιοχές που ήταν στη Γ' και Δ' ζώνη, στις οποίες η επιχορήγηση κυμαινόταν αντίστοιχα στο 15-40% και 20-50% της συνολικής επένδυσης) και συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη του μεταποιητικού έργου και την κινητοποίηση επενδυτικών κεφαλαίων.

Στη δεκαετία του '90, ο αναπτυξιακός νόμος 1262/82 καταργήθηκε και την θέση του πήρε ένα νέο νομοθέτημα, ο νόμος 1892/90, ο οποίος το 1994 βελτιώθηκε και συμπληρώθηκε από τον νόμο 2234/94. Ο νόμος αυτός υπήρξε πιο φειδωλός σε σχέση με τον προηγούμενο ως προς το ύψος των επιχορηγήσεων (οι επιχορηγήσεις της Γ' και Δ' ζώνης περιορίστηκαν στο 25% και 35% αντίστοιχα, αλλά δημιούργησε ειδική ζώνη για τη Θράκη με 45% επιχορήγηση κεφαλαίου), θεωρείται, όμως, ότι βελτίωσε την ποιότητα και την βιωσιμότητα των επενδυτικών σχεδίων. Τέλος, ο αναπτυξιακός νόμος 2601/98 περιορίζει το καθεστώς των επιδοτήσεων στις νέες μόνο επιχειρήσεις ενώ προσανατολίζει τις παλαιές σε φορολογικές απαλλαγές, μεταφέροντας το βάρος της ανάπτυξης στις ίδιες τις επιχειρήσεις.

Παράλληλα με τους αναπτυξιακούς νόμους, έχουν επίσης εφαρμοστεί ένα πλήθος αναπτυξιακών "εργαλείων", που αποσκοπούν στην τόνωση της επενδυτικής κινητικότητας. Καταρχήν θεσμοθετήθηκαν (α) το άρθρο 23α του 2234/94 το οποίο επιχορηγεί με υψηλά ποσοστά (35% ανεξαρτήτως περιφέρειας) μεγάλες επενδύσεις (πάνω από 1 δις δρχ.) με ολοκληρωμένα πολυετή επιχειρηματικά σχέδια, στα οποία περιλαμβάνονται και οι άυλες υποδομές και (β) το άρθρο 23β του ίδιου νομού το οποίο χρηματοδοτεί με επίσης υψηλά ποσοστά (40%) επενδύσεις μετατροπής συμβατικών παραγωγικών μονάδων σε ευέλικτες, με εισαγωγή τεχνολογίας φιλικής προς το περιβάλλον, παραγωγή καινοτομικών προϊόντων ή την εισαγωγή καινοτομιών στην παραγωγική διαδικασία. Επιπλέον, με τον νόμο 2324/95 (άρθρο 58) και την Κοινή Υπουργική Απόφαση 29773/30.11.95 των Υπουργών Εθνικής Οικονομίας, Βιο-

μηχανίας Ενέργειας & Τεχνολογίας και Εργασίας & Κοινωνικών Ασφαλίσεων, ενισχύθηκαν δεκατέσσερις περιοχές (μεταξύ των οποίων και η Αττική), οι οποίες χαρακτηρίστηκαν ως *Φθίνουσες Βιομηχανικές Περιοχές*. Στις περιοχές αυτές το ποσοστό επιχορήγησης των επενδύσεων κυμάνθηκε από 30% έως 45%, ποσοστά ιδιαίτερα ελκυστικά σε σχέση με αυτά του Αναπτυξιακού Νόμου. Σε αυτές τις δράσεις θα πρέπει να συνυπολογιστούν τα ειδικά αναπτυξιακά προγράμματα του Β' και Γ' ΚΠΣ τα οποία προβλέπουν επιχορήγηση επενδύσεων για μικρές επιχειρήσεις μέσω των ΠΕΠ (έως 50% του ύψους της επένδυσης), μέσω της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας για τις ΜΜΕ (50% του ύψους της επένδυσης) και του Επιχειρησιακού Προγράμματος του Υπουργείου Ανάπτυξης (ΕΠΒ στο Β' ΚΠΣ) και ΕΠΑΝ στο Γ' ΚΠΣ).

Φαίνεται από την σύντομη αυτή παράθεση ότι το καθεστώς κινήτρων που ίσχυε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '90 σταδιακά υποχωρεί και την θέση του παίρνει ένα νέο καθεστώς, το οποίο επιχειρεί να εναρμονίσει τις επενδυτικές πρωτοβουλίες των επιχειρήσεων προς τις απαιτήσεις από την λειτουργία της ανοικτής αγοράς.

Αν και η βιομηχανική-διαρθρωτική διάσταση της πολιτικής κινήτρων είναι σήμερα πιο σύγχρονη και κοντά στις απαιτήσεις των καιρών σε σχέση με το παρελθόν, η περιφερειακή διάσταση της πολιτικής κινήτρων διαχρονικά εξασθενεί. Αυτό γίνεται με τους εξής τρόπους: Πρώτον, οι νόμοι της δεκαετίας του 1990 είχαν σχετικά μικρότερη χωρική διαφοροποίηση στις επιχορηγήσεις από τον βασικό νόμο της δεκαετίας του 1980. Δεύτερον, οι παραπάνω αναφερόμενες δυνατότητες χρηματοδότησης που εμφανίστηκαν στην τελευταία δεκαετία δεν έχουν καμία απολύτως χωρική διάσταση, ενισχύοντας επιχειρήσεις με το ίδιο ποσοστό επιχορήγησης ανεξαρτήτως του αν εγκαθίστανται στην Αττική ή στα Γρεβενά. Με δεδομένο ότι οι ευκαιρίες και δυνατότητες που παρέχονται μέσα από αυτές τις νέες χρηματοδοτικές δυνατότητες είναι περισσότερες και πιο γενναιοδωρες από πλευράς χρηματοδότησης, γίνεται σαφές ότι η πολιτική κινήτρων εγκαταλείπει σταδιακά την πρόθεση της να κατευθύνει επενδυτικούς πόρους προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές και αρκείται στην ενεργοποίηση και αξιοποίηση των τοπικά διαθέσιμων πόρων κάθε περιοχής. Τρίτον, η πολιτική για τις φθίνουσες βιομηχανικές περιοχές εμπεριέχει μια σχετική αντίφαση με τις επιδιώξεις της περιφερειακής πολιτικής, καθώς ενίσχυσε σημαντικά την Αττική και όλους σχεδόν τους περιφερειακούς πόλους με ποσοστά επιχορήγησης που υπερέβαιναν αυτά των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών (Παπαδούλης, Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).

Αν κανείς εξετάσει την πραγματική περιφερειακή κατανομή των επενδύσεων που έγιναν με βάση τους αναπτυξιακούς νόμους 1262/82 (1982-90) και 1892/90 (1990-98) θα διαπιστώσει ότι το μεγαλύτερο μέρος των πόρων τελικά δεν κατευθύνθηκε στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές. Στην πρώτη περίοδο, οι έξι λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες της χώρας (Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, Δυτική Μακεδονία, Ήπειρος, Δυτική Ελλάδα, Πελοπόννησος και Βόρειο Αιγαίο) προσέλκυσαν μόλις το 27,5% των συνολικών επενδύσεων, ενώ ο κύριος όγκος των επενδύσεων κατευθύνθηκε στον ΠΑΘΕ και κυρίως στα διευρυμένα παρα-

γωγικά συστήματα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης⁸. Στην δεύτερη περίοδο παρατηρείται μια σημαντική αύξηση των επενδύσεων που κατευθύνεται στην Θράκη (26,4% του συνόλου), κυρίως όμως στη Ξάνθη. Παρόλα αυτά, περιφέρειες όπως η Ήπειρος (2,8%), η Πελοπόννησος (3,6%) και η Δυτική Ελλάδα (5,7%) δεν κατάφεραν να ανταγωνιστούν τα υψηλά κίνητρα της Θράκης και να προσελκύσουν ένα ικανοποιητικό ύψος επενδύσεων. Έτσι, οι έξι λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες της χώρας προσελκύουν στην περίοδο αυτή μόλις το 44,2% των συνολικών επενδύσεων (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).

Η αίσθηση που αποκομίζει κανείς από την εξέλιξη των αναπτυξιακών νόμων είναι ότι η περιφερειακή διάσταση αφενός στερείται σταθερών στόχων και αφετέρου διολισθαίνει στην ανυπαρξία. Κατά καιρούς επικρατεί ένας πραγματισμός που τη μια φορά πριμοδοτεί δραστικά τη Θράκη (ως εθνικά ευαίσθητη περιοχή) και την άλλη πριμοδοτεί δραστικά τις πλέον ανεπτυγμένες περιοχές της χώρας (στα πλαίσια της αντιμετώπισης της αποβιομηχάνισης). Από την άλλη πλευρά, η όλη δομή των κινήτρων μεταμορφώνεται σταδιακά από "εκσυγχρονιστικές" ιδέες και νομοθετήματα ή δράσεις που ευνοούν οριζόντιες παρεμβάσεις χωρίς καμία απολύτως χωρική διάσταση. Οι δύο αυτές τάσεις μπορούν να αποβούν ιδιαίτερα επιζήμιες στο άμεσο μέλλον για τις αναπτυξιακές προοπτικές της περιφέρειας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το νέο οικονομικό περιβάλλον που διαμορφώνεται σήμερα, περιλαμβάνει ένα μίγμα ευκαιριών και κινδύνων το οποίο δεν είναι ιδιαίτερα φιλικό προς τις αναπτυξιακά αδύναμες περιοχές. Η αύξηση του ανταγωνισμού σε όλες τις γεωγραφικές κλίμακες, η μεγάλη κινητικότητα του κεφαλαίου, η ραγδαίες αλλαγές στα τεχνολογικά και παραγωγικά πρότυπα τείνουν να αυξάνουν την απόσταση ανάμεσα στις ευκαιρίες και τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν διαφορετικές περιοχές και συνελπώς να εντείνουν τις περιφερειακές ανισότητες. Αυτό δεν αποτελεί μόνο μια θεωρητική διαπίστωση ή πρόβλεψη, αλλά μια πραγματικότητα στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 15 και σε όλες σχεδόν τις χώρες της Διεύρυνσης (Πετράκος και Rodríguez-Pose, 2003• Petrakos, Psycharis και Kallioras, 2005).

Το ίδιο ισχύει και στην Ελλάδα, όπου μια εικοσαετία περιφερειακών πολιτικών δεν φαίνεται να έχει επηρεάσει σε σχετικούς όρους τις ανισότητες. Η χώρα έχει κάνει σημαντική πρόοδο και το ίδιο μπορεί να ισχυριστεί κανείς για πολλές περιφέρειες. Παρόλα αυτά, οι ανισότητες παραμένουν έντονες, ιδίως όταν μετρούνται με βάση πιο σύνθετους δείκτες από αυτόν του κατά κεφαλή ΑΕΠ. Αυτό υποδηλώνει μια αδυναμία των ασκούμενων πολιτικών να μειώσουν τις αποστάσεις και να οδηγήσουν σε μια, έστω αργή, σύγκλιση. Η αδυναμία αυτή των πολιτικών υποδηλώνει ότι οι προθέσεις, ακόμα και όταν είναι οι καλύτερες, δεν αρκούν, καθώς το οικονομικό αποτέλεσμα των δράσεων δεν είναι ούτε καν αναλογικό της δαπάνης

⁸ Για μια αναλυτική παρουσίαση των περιφερειακών κατανομών δεξ Πετράκος και Ψυχάρης (2004).

που διατίθεται. Επειδή η χωρική διάσταση της οικονομίας είναι αρκετά πιο σύνθετη από ότι συνήθως υποτίθεται και επειδή οι σχέσεις, ανταλλαγές, ροές και εξαρτήσεις σε ένα πολυ-περιφερειακό οικονομικό σύστημα δημιουργούν και μεταφέρουν εισοδήματα στο χώρο με ένα τρόπο ο οποίος είναι ανεξάρτητος των αρχικών κατανομών, απαιτείται μια άλλη προσέγγιση του περιφερειακού προβλήματος.

Στην, εκ των πραγμάτων, άνιση δυναμική των αγορών οι σύγχρονες κοινωνίες αντιπαρθέτουν τη συλλογική τους βούληση να διατηρήσουν και να αυξήσουν τη συνοχή και το κοινωνικό τους "κεκτημένο", το οποίο ενδεχομένως να εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο στο χώρο και στο χρόνο. Πώς το κάνουν αυτό; Σχεδιάζοντας και υλοποιώντας πολιτικές οι οποίες αφενός διοχετεύουν τη δημιουργικότητα των δυνάμεων της αγοράς και τους οικονομικούς πόρους με βάση ένα συνολικό σχέδιο περιφερειακής ανάπτυξης σε τομείς και περιοχές που να συνδυάζουν συνολική οικονομική αποτελεσματικότητα και περιφερειακή σύγκλιση, και αφετέρου αξιοποιούν το αναπτυξιακό μέρισμα που προκύπτει από αυτές τις πολιτικές για την προστασία ευπαθών κοινωνικών ομάδων και περιοχών.

Στο ερώτημα εάν η χώρα μας διαθέτει ένα συγκεκριμένο σχέδιο περιφερειακής ανάπτυξης με συγκεκριμένους στόχους και συνέργεια μέσων, η απάντηση είναι δυστυχώς αρνητική. Παρότι συχνά έχει εκφραστεί η βούληση προς αυτή την κατεύθυνση, είτε μέσω της διοικητικής μεταρρύθμισης, είτε μέσω των αναπτυξιακών νόμων και των Κοινοτικών πολιτικών, το αποτέλεσμα είναι ανεπαρκές και κατώτερο των πραγματικών απαιτήσεων της εποχής.

Τα ΠΕΠ τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια μοναδική ευκαιρία σύνθεσης των περιφερειακών πολιτικών "από τα πάνω" με τις πολιτικές "από τα κάτω", για μια σειρά από λόγους δεν ανταποκρίθηκαν στο ρόλο τους. Παρότι ξέφυγαν οριστικά από τις λίστες των έργων της προηγούμενης δεκαετίας, δεν κατάφεραν να λειτουργήσουν ως πραγματικά προγράμματα περιφερειακής ανάπτυξης. Από τη μια πλευρά η αδυναμία των τοπικών κοινωνιών να προτείνουν συνεκτικά προγράμματα ανάπτυξης και από την άλλη η πάγια επιδίωξη της κεντρικής διοίκησης να ελέγχει συνολικά τις τελικές κατανομές αλλά και τη διαχείριση των πόρων των ΚΠΣ, οδήγησαν σε χρηματοδοτικά "πακέτα" τα οποία δεν μπορούν να χαρακτηριστούν προγράμματα περιφερειακής ανάπτυξης, κυρίως γιατί στερούνται συγκεκριμένης για κάθε περιφέρεια στρατηγικής. Όσοι έχουν μια μικρή, έστω, εμπειρία από τον σχεδιασμό των ΠΕΠ γνωρίζουν ότι τα όποια κείμενα ανάλυσης και τεκμηρίωσης εκπονήθηκαν, είχαν μικρή ή και καμία επίδραση στην τελική κατανομή των πόρων σε δράσεις και μέτρα, καθώς η όλη διαδικασία κατευθυνόταν κεντρικά και εξυπηρετούσε τις ανάγκες και τις προτεραιότητες των Υπουργείων και των τομεακών προγραμμάτων. Συνεπώς, περιφερειακές στρατηγικές ανάπτυξης, με την έννοια ενός συγκροτημένου συνόλου στόχων και μέσων που να λαμβάνει υπόψη τα δεδομένα της εθνικής κλίμακας και να επιδιώκει να αξιοποιήσει τα πλεονεκτήματα της περιφερειακής κλίμακας, δεν υπήρξαν.

Αυτή η αδυναμία είναι τμήμα ενός ευρύτερου και βαθύτερου προβλήματος, το οποίο

σχετίζεται με το γεγονός ότι ο αναπτυξιακός σχεδιασμός στη χώρα μας βρίσκεται σε νηπιακό στάδιο και για αυτό το λόγο είναι αναποτελεσματικός. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα που οδηγούν σε αυτό το συμπέρασμα. Στο κεντρικό επίπεδο επικρατεί ένας κατακερματισμός αρμοδιοτήτων αλλά και μια δυσκολία στην συνεργασία μεταξύ των βασικών Υπουργείων (Οικονομίας, ΥΠΕΧΩΔΕ, Ανάπτυξης). Τόσο στο κεντρικό, όσο και στο περιφερειακό επίπεδο εντύπωση προκαλεί επίσης η έλλειψη παράδοσης μακροχρόνιων συνεργασιών της διοίκησης με τους επιστημονικούς φορείς (Πανεπιστήμια και Ερευνητικά Κέντρα) που κατά τεκμήριο ασχολούνται με τον αναπτυξιακό σχεδιασμό. Οι όποιες συνεργασίες υπάρχουν είναι *ad hoc*, περιστασιακές και συνήθως στερούνται οποιασδήποτε θεσμικής βάσης ή υποχρέωσης. Στο περιφερειακό επίπεδο, κανείς δεν είναι σε θέση να πει σήμερα αν τα ΠΕΠ των 13 περιφερειών είναι συμβατά με τα αντίστοιχα χωροταξικά σχέδια και αν οι πολιτικές που υλοποιούν δεν έρχονται σε αντίθεση π.χ. με τις ρυθμίσεις και τους περιορισμούς των χρήσεων γης που έχουν θεσπίσει τα χωροταξικά σχέδια. Στις μικρότερες γεωγραφικές και διοικητικές κλίμακες η κατάσταση είναι πολύ χειρότερη. Λίγοι νομοί έχουν αναπτυξιακό σχέδιο και όσοι από αυτούς έχουν, είναι άγνωστο αν αυτό έχει λάβει υπόψη του ή αν είναι συμβατό με το ΠΕΠ και το Χωροταξικό Σχέδιο της περιφέρειας. Επίσης, ελάχιστες πόλεις (2-3) έχουν μακροχρόνιο αναπτυξιακό σχεδιασμό, ο οποίος να στηρίζεται στα πραγματικά δεδομένα του άμεσου και ευρύτερου περιβάλλοντος, να χρησιμοποιεί επιστημονικές μεθόδους και να είναι συμμετοχικός. Οι αποφάσεις των Δημοτικών Συμβουλίων για όλα τα μεγάλα ζητήματα της ανάπτυξης των πόλεων είναι συνήθως *ad hoc*, εξαρτώνται από τις συγκυρίες χρηματοδότησης και δεν βασίζονται σε μια επιστημονικά επεξεργασμένη μακροχρόνια ατζέντα.

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι κατεβαίνοντας την κλίμακα από το κεντρικό στο τοπικό, η πλέον συνήθης κατάσταση είναι να συναντήσει κανείς χωρικά επίπεδα (πόλη, ή νομός, ή περιφέρεια) χωρίς καμία πρόνοια αναπτυξιακού σχεδιασμού. Αλλά και στην υποθετική περίπτωση που υπάρχουν σχέδια ανάπτυξης σε όλα τα χωρικά επίπεδα, είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν αλληλοτροφοδοτούνται και είναι συμπληρωματικά μεταξύ τους, καθώς κάτι τέτοιο δεν προβλέπεται από τις υφιστάμενες θεσμικές ρυθμίσεις και τις τρέχουσες πρακτικές. Δυστυχώς, αν δεν αλλάξει σύντομα το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο και δεν αποκτήσει ο αναπτυξιακός σχεδιασμός ένα μόνιμο και υποχρεωτικό χαρακτήρα (αντίστοιχο με τα Πολεοδομικά Σχέδια, αλλά με πολύ ταχύτερες διαδικασίες) η σημερινή κατάσταση δεν είναι δυνατόν να βελτιωθεί σημαντικά.

Αυτή η θέση αφορά και το κεντρικό επίπεδο της κυβέρνησης, η οποία, μέσω πενταετών σχεδίων, θα πρέπει να επιδιώκει με σταθερό και μετρήσιμο τρόπο τη σύγκλιση στα επίπεδα ευημερίας και ανάπτυξης μεταξύ των νομών και περιφερειών της χώρας, ώστε να μην επικρατεί η (συχνά τεκμηριωμένη) αίσθηση ότι οι όποιες περιφερειακές πολιτικές μάλλον ακούσια προκύπτουν, ως σημείο ισορροπίας πολλαπλών πιέσεων ισχυρών πολιτικών ανδρών της περιφέρειας.

Το άλλο σημαντικό θέμα, πέρα από τον αναπτυξιακό σχεδιασμό, συσχετίζεται με τη μεταφορά αρμοδιοτήτων και πόρων από το κεντρικό προς το τοπικό επίπεδο. Με βάση την αρχή της επικουρικότητας, ένα μεγάλο μέρος των θεμάτων και των προβλημάτων αντιμετωπίζονται πιο αποτελεσματικά από διοικητικές δομές και υπηρεσίες οι οποίες βρίσκονται πιο κοντά στον πολίτη. Συνεπώς, η χώρα μας θα πρέπει να θέσει στην διάθεση της Αυτοδιοίκησης ένα μικρό αριθμό φόρων, με σχετικά ευρεία βάση, και συντελεστές ικανούς να αποφέρουν επαρκή έσοδα για τη χρηματοδότηση των δράσεων της και την υλοποίηση μεγάλου μέρους από τον αναπτυξιακό της σχεδιασμό. Ασφαλώς, η ανάπτυξη δεν είναι μόνο τοπική υπόθεση και όσο απαραίτητες είναι οι προσπάθειες αξιοποίησης του ενδογενούς δυναμικού "από τα κάτω", άλλο τόσο απαραίτητες είναι και οι "από τα πάνω" κρατικές πολιτικές ισόρροπης ανάπτυξης και σύγκλισης. Η μεταφορά πόρων και αρμοδιοτήτων προς την Αυτοδιοίκηση δεν έρχεται να ανατρέψει αυτόν τον κανόνα. Έρχεται να ισορροπήσει μια ανισοβαρή υπέρ του κεντρικού κράτους προσέγγιση, η οποία έχει εξαντλήσει τον όποιο ιστορικό της ρόλο, και να μεταφέρει στις τοπικές κοινωνίες μέρος των ευθυνών για τις επιλογές που αφορούν το μέλλον τους.

Η μετά το 2004 περίοδος θα μπορούσε να αποτελέσει μια νέα αρχή για την περιφερειακή πολιτική της χώρας. Η χώρα συμμετέχει στην ΟΝΕ, διατηρεί σημαντικούς ρυθμούς ανάπτυξης σε εθνικό επίπεδο και έχει ολοκληρώσει μια σειρά από έργα για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, τα οποία αναπόφευκτα διοχέτευσαν σημαντικούς πόρους προς την Αττική. Από την άλλη πλευρά, γίνεται σταδιακά συνείδηση ότι το περιφερειακό πρόβλημα της χώρας έχει ένα διαχρονικό χαρακτήρα, επηρεάζεται αρνητικά από πλευρές του νέου οικονομικού περιβάλλοντος, δεν επηρεάζεται ιδιαίτερα από την ύπαρξη καλών προθέσεων και δεν αντιμετωπίζεται εύκολα. Απαιτεί πιο ολοκληρωμένες παρεμβάσεις, διαφορετική ισορροπία πόρων και αρμοδιοτήτων ανάμεσα στο κεντρικό και το περιφερειακό επίπεδο, καλύτερο σχεδιασμό και μεγαλύτερη συνέργια των αναπτυξιακών πολιτικών σε όλα τα επίπεδα. Η αίσθηση που υπάρχει είναι ότι απαιτούνται σημαντικές εκσυγχρονιστικές τομές στην περιφερειακή πολιτική που να της δώσουν έναν Ευρωπαϊκό βηματισμό και να απελευθερώσουν θετικές δυνάμεις στην Ελληνική περιφέρεια, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για μια πραγματική σύγκλιση.

Βιβλιογραφία

- Bradley J., Petrakos G. και Traistaru I. (2005) "Economic cohesion in an enlarged European Union", στο J. Bradley, G. Petrakos και J. Traistaru (επ.) *Integration, Growth and Cohesion in an Enlarged European Union*, Kluwer, 1-25.
- Ioannides Y. και Petrakos G. (2000) "Regional disparities in Greece: The performance of Crete, Peloponnese and Thessaly", *European Investment Bank Papers*, 5(1): 31-58.
- Petrakos G. και Saratsis Y. (2000) "Regional inequality in Greece" *Papers in Regional Science*, 76: 57-74.
- Petrakos G. και Psycharis Y. (2003) "Greece" στο D. Yuill (επ.) *A Country by Country Review of Recent Regional Policy Developments in the Member States and Norway: Changes in 2002-03*, European Policy Research Center, EPRC, University of Strathclyde, 57-74.
- Petrakos G., Psycharis Y. και Kallioras D. (2005) "Regional inequality in the EU Enlargement countries: Evolution and challenges" στο J. Bradley, G. Petrakos και J. Traistaru (επ.) *Integration, Growth and Cohesion in an Enlarged European Union*, Kluwer, 45-64.
- Petrakos G., Rodriguez-Pose A. και Anagnostou A. (2004) "Regional inequalities in the European Union", στο J. Bradley, G. Petrakos και J. Traistaru (επ.) *Integration, Growth and Cohesion in an Enlarged European Union*, New York: Springer, 29-43.
- Petrakos G., Rodriguez-Pose A. και Rovolis A. (2005) "Growth, Integration and Regional Inequalities in Europe", *Environment and Planning A*, forthcoming.
- Κοκκώσης Χ. και Ψυχάρης Ι. (επ.) (2005) *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Τάσεις και Προοπτικές*, Πρακτικά Ημερίδας του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Λιαργκόβας Π., Γιαννιάς Δ. και Φωτόπουλος Γ. (2003) "Συγκρίσεις και αποκλίσεις της ποιότητας ζωής στην Ελλάδα", *Αειχώρος* 2(1): 114-129.
- Παπαδούλης Α., Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Γ. (2004) "Πολιτικές Επενδυτικών κινήτρων και περιφερειακή ανάπτυξη: επισκόπηση και πρώτη αξιολόγηση", *Επιθεώρηση Οικονομικών Επιστημών*, 5: 5-40.
- Πετράκος Γ. και Rodríguez-Pose A. (2003) "Οι Περιφερειακές Ανισότητες στην Ευρώπη" *Τόπος*, 20/21: 51-76.
- Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Γ. (2004) *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Πολύζος Σ. και Πετράκος Γ. (2005) "Δημόσιες επενδύσεις και περιφερειακή ανάπτυξη: Ο ρόλος των περιφερειακών πολλαπλασιαστών", στο Χ. Κοκκώσης, Γ. Ψυχάρης (επ.) *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Τάσεις και Προοπτικές*, Πρακτικά Ημερίδας του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης, 125-145.

- Φωτόπουλος Γ., Γιαννιάς Δ. και Λιαργκόβας Π. (2002) "Οικονομική ανάπτυξη και σύγκλιση στους νομούς της Ελλάδας 1970-1994: Εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις", *Αειχώρος* 1(1):60-91.
- Ψυχάρης Γ. και Σιμάτου Ε. (2003) "Η οργάνωση του κράτους σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο στην Ελλάδα και η δυναμική του μετασχηματισμού της", *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας*, 9(29): 645-684.
- Ψυχάρης Γ. (2005) "Τα περιφερειακά προγράμματα των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης στην Ελλάδα: Αποτίμηση και Προοπτικές", στο Χ. Κοκκώσης, Γ. Ψυχάρης (επ.), 71-86.
- Ψυχάρης Γ. και Καζάζης Ε. (2005) "Η περιφερειακή κατανομή των δημοσίων επενδύσεων στην Ελλάδα" στο Χ. Κοκκώσης, Γ. Ψυχάρης (επ.), 147-168.

Γιώργος Πετράκος
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και
Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πεδίο Άρεως, 38334, Βόλος, e-mail: petrakos@prd.uth.gr

